

МАРКОВ К. А.,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри європейського і
міжнародного права
(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.2>

ПРОБЛЕМА ПОБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема взаємовідносин народу й української політичної еліти в контексті побудови демократичного суспільства в Україні протягом тривалого історичного періоду становлення і розвитку цих категорій суспільного життя. Аналізуються особливості формування української нації у складних історичних умовах феодальної роздробленості, навали зовнішніх ворогів. Окремо увага звертається на складання особливого психотипу населення західної України, на слабкість розвитку української урбаністичної культури в цій частині країни і на появу у населення так званого сільського (хуторського) менталітету. Звертається увага на особливості розвитку північно-східній Русі, де, за рядом обставин, складається свій, особливий людський психотип. Звертається увага на ту обставину, що переселення частини населення на Подніпров'ї призвело до створення козацтва, виникнення нової соціальної сили, яка очолила народ у боротьбі проти Польщі, але не була вільною від сільського менталітету, що мало негативні наслідки для історії України. Детально аналізується процес створення політичної еліти України. Підкреслюється, що особливі умови, в яких вона формувалася, привели до того, що різні частини еліти, пов'язані з різними регіонами України, вибрали різні вектори зовнішньополітичного розвитку й упродовж усього періоду розвитку України так і не змогли об'єднатися, запропонувати народу стратегічний план розвитку України як національної держави, залишившись по суті регіональними елітами. Робиться висновок, що без загальнонаціонального діалогу еліт неможливо отримати підтримку населення і побудувати демократичне суспільство.

Ключові слова: українська нація, політична еліта, сільський менталітет, регіональні еліти, загальнонаціональний діалог, демократичне суспільство

Markov K. A. The problem of building a democratic society in Ukraine

The article considers the problem of the relationship between the people and the Ukrainian political elite in the context of building a democratic society in Ukraine over the long historical period of the establishment and development of these categories of public life. The author analyzes the features of the formation of the Ukrainian nation in the difficult historical conditions of feudal fragmentation, the invasion of external enemies. Special attention is paid to the formation of a special psychotype of the population of western Ukraine, to the weakness of the development of Ukrainian urban culture in this part of the country and to the emergence of the so-called rural (farm) mentality among the population. Attention is drawn to the peculiarities of the development of northeastern Russia, where, owing to a number of circumstances, a special human psychotype is formed. Attention is drawn to the fact that the resettlement of part of the population in the Dnieper region, which

led to the creation of the Cossacks, despite the emergence of a new social force that led the people in the fight against Poland, was not free from the farm mentality, which had negative consequences for the history of Ukraine. The process of creating the political elite of Ukraine is analyzed in detail. It is emphasized that the special conditions in which it was formed led to the fact that different parts of the elite associated with different regions of Ukraine chose different vectors of foreign policy development, and throughout the entire period of development of Ukraine they could not unite, could not offer the people a strategic plan for the development of Ukraine as a national state, remaining essentially regional elites. It is concluded that without a national dialogue of elites, it is impossible to get the support of the population and build a democratic society.

Key words: *Ukrainian nation, political elite, farm mentality, regional elites, nationwide dialogue, democratic society.*

Вступ. Відразу з початку статті хочу обмовитися, що ця проблема є надзвичайно важливою для України і вже через цю обставину не має на увазі однозначної та простої відповіді. У міру побудови і розвитку української держави посилюються і стають більш жорсткими дискусії щодо її демократичного характеру як усередині наукового співтовариства, так і загалом у суспільстві, і повною мірою оголюються в період передвиборної боротьби, яка набуває дедалі більш непримиренного характеру і виразно загрожує вилитися в гострий громадянський конфлікт. Аналіз теми передбачає вивчення безліч аспектів, які неможливо досліджувати в нашій публікації, і тому пропоную обмежитися проблемою відносин політичної еліти та народу, яка може загалом задовольнити відповідь на поставлене запитання. З цієї теми існує багато досліджень таких фахівців, як Д. Видрін, М. Куксенко, Б. Кухта, В. Полохало та ін., тож питання пропоную поставити так: наскільки політична еліта готова відбивати інтереси народу і враховувати їх у пропонованому нею курсі розвитку країни.

Постановка завдання. У цьому сенсі, безумовно, слід проаналізувати, чим є українська нація, як вона складалася, якого рівня розвитку досягла на цей момент і наскільки вона готова сприйняти ідеї демократії та дотримуватися їх у своєму житті. Який рівень розвитку політичної еліти, чи в змозі вона запропонувати народу об'єднуючу його державну ідею.

Результати дослідження. Однак спочатку варто хоча б у загальних рисах пояснити, що ж розуміється нині під демократією, оскільки те, що є демократичним для одних суспільств, зовсім недемократичне для інших. Оскільки українське суспільство у своїй більшості бачить себе європейським суспільством, то і поняття демократії слід давати з позицій європейських вчених. Вони, у свою чергу, вкладають у цей термін чотири поняття: демократія – як пряме або непряме управління країною самими людьми; як держава, країна, суспільство яких мають демократичний уряд; як правління більшості; як сприйняття і реалізація принципу рівності прав і свобод громадян, а також їх можливостей. У вітчизняній науковій літературі, на відміну від західної, акцент спочатку робився не на правах людини і громадянина, а на особливому характері форми держави. Водночас вітчизняні дослідники формували уявлення про демократію як про народовладдя й об'єднували ці два подання до формули демократії як політичної організації влади народу, котрий отримує таким чином доступ до управління країною. Зближення позицій західних і вітчизняних вчених, особливо після 1991 р., привело їх до згоди в тому, що першоелементом демократії, в якому б історичному суспільстві вона не існувала, є людина і саме від неї, від її самосвідомості, рівня культури та інших особистісних якостей залежить не тільки рівень демократії, а й саме її існування.

Саме вільні громадяни є головними дійовими особами громадського самоврядування. Їх відрізняє визнання ними принципів рівності (рівності голосів на виборах) і рівноправності (перед законом), а також повага до спільно ухвалених рішень і готовність їх виконувати. З'ясувавши ці положення, слід тепер перейти до розгляду питання про те, чим є українська нація.

Для того, щоб це зрозуміти, слід насамперед звернутися до фахівців, які стверджують про існування етнічної, політичної та повномасштабної нації. До етнічної нації вони відносять суспільства, об'єднані загальним походженням, мовою і культурою. До політичної – суспільство, об'єднане головним чином політичною волею. Волею суспільства, яке в цей момент не має ні загально визнаною культури, ні оригінальної мови, ні багатомістової історії. У разі ж об'єднання політичних і етнічних факторів ми маємо справу з повномасштабною нацією. Однак в будь-якому разі одним з основних факторів, а точніше, головним суб'єктивним фактором є фактор національної самосвідомості, що і робить конкретно людське суспільство нацією.

Усвідомлюючи себе більш або менш нацією (етнічною, політичною або повномасштабною), суспільство прагне створити свої власні державні інститути або в рамках інших держав, або, що є найвищою точкою його розвитку, власну державу. Без власних державних форм нація існувати не може. Наявність держави або будь-якого схожого політичного статусу є найважливішою умовою існування нації.

Виникнення і розвиток української нації, ступінь його політичної зрілості неможливо пояснити без прив'язки цього питання до проблеми формування української еліти.

У визначенні політичної еліти, також як і в будь-якому іншому визначенні, не існує єдиного підходу. Краще визначення, на наш погляд, дав Г. Моска, який охарактеризував її як найбільш активних у політичному відношенні людей, орієнтованих на владу, організовану меншість суспільства. Необхідність професійного управління суспільством і політична пасивність більшості населення визначили її появу. Безумовно, політична еліта повинна володіти здібностями до управління суспільством і мати організаторські здібності й таланти.

Слід підкреслити, що еліта шляхом генерування нових ідей, які відображають інтереси суспільства, повинна виробляти концепцію розвитку країни на кожному етапі її розвитку і визначати політичну програму дій. Її найважливішим завданням є зміцнення стабільності та єдності суспільства, забезпечення консенсусу стосовно найважливіших питань, недопущення конфліктних ситуацій. Вона повинна виробляти ідеали, цінності, які будуть об'єднувати різні соціальні групи і тим самим захищати їхні інтереси та потреби.

Таке визначення політичної еліти, її функцій і завдань необхідне, аби зрозуміти, чи зуміла українська політична еліта відповідати цим критеріям упродовж свого розвитку, сприяти розвитку української нації, а якщо не зуміла або недостатньо зуміла, то зрозуміти, що цьому завадило, оскільки саме політична еліта веде свій народ і до поразок, і до перемог.

Коли народ починає усвідомлювати необхідність побудови власної держави і перетворюється тим самим в націю, саме його еліта починає будувати державу. Спочатку держава будується військовою елітою, за допомогою військової сили об'єднує сусідні князівства і землі. Потім активну участь беруть торговці, купці, фінансисти, виробники, потім підбудівництво держави підводиться ідейно-ідеологічною основою, в розробці якої головну роль грає інтелектуальна еліта (філософи, письменники), на наступному етапі вперед виходить власне владно-політична еліта і, нарешті, держава будується усіма (яскравим прикладом є Римська імперія). Зрозуміло, що цей процес зовсім не обов'язково розтягнутий у часі, він може проходити і дуже швидко, і повільно, але послідовність етапів саме така.

Київська Русь почала виникати якраз внаслідок дій племінних руських князів (саме так називали себе тоді князі, а народ називав себе русичами, руськими людьми), котрі у постійних міжусобних війнах, у сутичках із місцевими племенами, землі яких вони захоплювали, створили першу державу, яку деякі вчені в силу його організаційної рихлості воліли називати союзом племен. Як би не було, але вже з IX ст. держава Русь почала організаційно оформлятися. Стала формуватися державна еліта, яку відрізняла спадкоємність влади, наявність об'єднуючого центру в особі Києва й об'єднуюча всіх державна ідеологія у формі християнства. Київська Русь займала велику навіть за нинішніми мірками територію. Але на ній позначилися різні умови розвитку різних частин. Якщо західні князівства вступали в різноманітні контакти з народами Європи, то північно-східні мали справу з менш розвиненими місцевими племенами, які ще перебували на стадії первісно-суспільного ладу.

Русь поводилася на рівних зі складними європейськими державами та навіть де в чому перевершувала їх. Однак, як і інші держави, Русь вступила в період феодальної роздробленості, що ослабило її. Удільні князі роблять висновок про те, що не центральна влада, сильно ослаблена, а зміцнення власного удільного князівства може гарантувати їхню безпеку. Складаються феодальні князівства, найбільш сильними з яких були Галицько-Волинське, Новгородське, Володимиро-Суздальське, Чернігівське і Смоленське. Вони починають між собою боротьбу за об'єднання земель Русі, намагаючись зайняти київський стіл. Але в 1237–1241 рр. монголо-татари захопили землі Русі, зруйнувавши в 1240 р Київ. Від цього моменту Київ втрачає привабливість як центр об'єднання руських земель. Його роль переходить до інших міст, котрі претендують стати центрами об'єднання. Тоді як народні маси боролися за виживання за умов безперервних феодальних усобиць і гніту загарбників, еліти кожного князівства, в силу своєї слабкості (загальноруської еліти, яку так назвати можна лише умовно, оскільки внутрішня боротьба за верховну владу розірвала її на угруповання, вже не існувало) вибирали вектор розвитку між Литовською державою, Польщею та Московією. Не треба думати, що ці еліти були обтяжені якимись патріотичними ідеями. Йшлося лише про їхнє виживання, а отже, і про виживання їх князівства, тому що держави створювалися і створюються насамперед елітами і для еліт.

Саме ці три держави почали між собою боротьбу за роздроблені руські землі (можна ще згадати і про волоські й угорські князівства, але вони в цій боротьбі на багато що не претендували). Литва першою почала процес захоплення руських земель, але через економічне та культурне панування сукупних руських земель швидко обрусіла, і її еліта поріднилася з київськими та московськими князями. Так що тут ми бачимо досить частий в історії випадок, коли захоплені та загарбники міняються місцями. Але Литва орієнтувалася на Захід, і тому руська еліта земель, що увійшли до Литовського князівства, теж обрала західний вектор розвитку.

Посилила свою експансію після падіння Галицького князівства в середині XIV ст. і Польща, також орієнтована на Захід. Жорстка політика Польщі щодо захоплених земель була спрямована на ополячення й окатоличення місцевого населення. Місцева еліта не особливо цьому опиралася, також вибравши західний вектор розвитку, визначивши тим самим майбутній курс розвитку західноруських земель. Тим більше, що послідовники Данила Галицького самі розвивали експансію на Захід, захопивши Закарпатську Русь. Цьому сприяло і те, що для заселення заснованого 1256 р Львова запрошувалися польські та німецькі ремісники і купці, котрі принесли із собою європейську організацію суспільного життя. Таким чином, місцева еліта визначила свій курс рух у напрямку Польщі та Німеччини. Населення ж у своїй масі стало чинити опір. Цьому сприяв особливий склад характеру західноруського населення, який можна назвати селянським (хутірським) світосприйняттям (менталітетом). Багаті родючі землі, сприятливий клімат, велика кількість води, висока врожайність уможливили існування економічно незалежних господарств, небажання підкорятися будь-яким авторитетам і брати участь у сумісному господарстві. (Тут можна вставити ремарку про те, що в північно-східних землях Русі, на території майбутньої Московії складався інший психотип русича, який працював на бідніших ґрунтах, в інших кліматичних і географічних умовах і був більш схильним, із метою виживання, до колективної праці у громадах). Аби не допустити влади над собою польських панів, тим більш чужих за релігією, посилення економічного і культурного гніту, багато хто почав бігти (переселятися) на вільні землі по Дніпру, заклавши основи козацтва і задавши йому селянський спосіб сприйняття світу, що в козацькому середовищі вилилося в так звані козацькі вольності.

Водночас Московська Русь сама починає процес об'єднання руських земель навколо себе, починаючи з середини XIV ст. Перебуваючи спочатку у васальній залежності від Золотої Орди, в 1380 р розгромивши монголо-татар на Куликовому полі, Московське князівство активізує процес об'єднання навколо себе руських земель, витісняє Литву зі свого геополітичного простору. Та вступає в ряд уній із Польщею і ще активніше дрейфує в бік Заходу, тягнучи за собою ще глибше еліту західних руських князівств, насамперед Галичини.

На території південноруських земель, що входять до складу Речі Посполитої, формується такий феномен, як козацтво. Тоді як еліта західноруських земель ополячувалася й окатоличувалася, втягуючись дедалі більше в європейське державне і суспільне життя, а еліта східноруських земель на чолі з Москвою намагається створити власну державу в боротьбі з Польщею і Кримським ханством, еліта козацтва, перебуваючи юридично під патронажем Польщі, веде свою політичну лінію, спрямовану на отримання привілеїв і пільг від сюзерена, а також підтримку від Московського князівства, використовуючи свій статус захисника і тих, і інших від Кримського ханства. Із метою отримання вигоди вона іноді кооперується і з кримськими татарами, і з поляками, і з московитами в їхніх загарбницьких планах.

Таким чином, напередодні Визвольної війни під керівництвом Хмельницького еліта колишньої Київської Русі виявилася розколотою. Політична еліта західних земель колишньої Київської Русі (тепер її можна називати вже українською елітою через мовні, культурні, ментальні відмінності від еліти Північно-Східної Русі на чолі з Москвою) кинулася на Захід, інша частина, у своїй боротьбі з Польщею, вибрала орієнтиром Москву.

Вийшло, що напередодні і в ході Визвольної війни в українському народі (який по суті тільки починав складатися) не виявилось політичної еліти, яка могла б очолити його боротьбу за звільнення від Польщі та створення власної держави. Роль еліти взяло на себе козацтво Запорізької Січі, і саме під впливом його бачення майбутнього держави, під впливом його сільського світосприйняття (через відсутність української міської культури, оскільки міська культура складалася під безпосереднім впливом польських, німецьких та інших переселенців і відсутність будь-якого українського міста як акумулятора об'єднання земель – типу Москви або Кракова) і була зроблена спроба створення першої української держави. Саме тому спроба створити державу з республіканською формою правління, але у її вкрай вільній, навіть певною мірою анархістській формі (за образом і подобою Запорізької Січі) в оточенні потужних централізованих імперій була приречена на провал. Козацтво відіграло свою історичну роль, вирвавши український народ з-під влади Польщі, але, не володіючи геополітичним баченням і достатнім політичним кругозором, іще не перейнятою міською культурою, із сільським світоглядом, його еліта повинна була шукати собі зовнішнього покровителя, щоб зберегти завойоване, насамперед для себе. У період Руїни це проявилось чітко, коли окремі угруповання козацької еліти шукали підтримку то в Польщі, то в Москві, то в Туреччині.

До кінця XVIII ст. майже вся територія майбутньої України опинилася в складі Російської імперії, а західна її частина – у складі Австрійської імперії. Участь української політичної еліти була вирішена. Вона або вливалася до складу австрійської, або русифікувалася і ставала частиною російської еліти. Ця політика щодо української еліти тривала протягом усього часу існування Російської та Австрійської імперій.

Однак уже в кінці XIX ст. починається національне пробудження української еліти західної України, пов'язане з поступовим її усвідомленням своєї окремішності порівняно з великоруською елітою, що активно підігривалося орудою Австрії та Німеччини, які бажали відірвати західноруські землі від основної частини руських земель і зробити їх своєю частиною. На чолі українського націоналізму став професор Львівського університету М. Грушевський. Український націоналізм як рух розглядався Грушевським і його прихильниками як шлях до створення України як окремого геополітичного і культурного простору. Цей рух поступово поширюється на всю Україну з більшою або меншою інтенсивністю, знаходячи своїх adeptів переважно серед частини української інтелігенції та селянства. Українська політична еліта (а також інші сегменти української еліти) самовиражалася в націоналістичному русі. Вона наполягала на тому, що український рух може бути тільки національним, оскільки тільки через націоналізм можна себе протиставити навколишньому світу, який бачився постійним гнобителем українського народу. Селянські маси Галичини з їх хутірською свідомістю стали опорою цього націоналізму, його соціальною базою, в якому вони вбачали один із засобів боротьби з польськими поміщиками й австрійською владою. Це був перший і дуже важливий недолік українського націоналізму, тому що він відкидав від себе величезні маси представників інших національностей в Україні та тих представників укра-

їнської інтелігенції, котрі бачили його політичну вузькість і соціальну ущербність. Другим, не менш важливим недоліком було те, що ідеї українського націоналізму не були сприйняті містами, особливо на сході України, населення яких було переважно російським або русифікованим. Український націоналізм як ідеологія української еліти так і не зміг вирватися за вузькі рамки хутірської ідеології, сформулювати курс геополітичного і культурного розвитку української нації, прирікаючи її на критику ворожих ідеологій і дій і не маючи можливості запропонувати щось своє, істинно національне.

Висновки. Цієї націоналістичної ідеології українська еліта дотримувалася і в період громадянської війни в СРСР, і в усі радянські часи. Залишається вона в цих рамках і нині. Невміння і неможливість запропонувати українському народові свій, істинно український шлях розвитку є тією хворобою, яка властива українській еліті з моменту її зародження. Політична еліта загальнодержавного масштабу так і не з'явилася. Еліта як була, так і залишилася елітою територіальною, переймаючись своїми місцевими інтересами. Це видно хоча б по тому, як еліта Галичини тягнеться на Захід і намагається відповідно до концепції націоналізму потягнути за собою всю Україну, а еліта сходу України тягнеться в своїх інтересах до Росії, причому відбувається це незалежно від того, яких поглядів, лівих чи правих, вони всі дотримуються. Вона не здатна піднятися до рівня усвідомлення загальнодержавних проблем, вона не може виробити геополітичної стратегії розвитку, вона не розуміє, що на кожному етапі історичного розвитку перед країною стоять різні завдання, які вимагають свого інструментарію вирішення проблем. Еліта, як і раніше, грузне в міжусобних (міжелітних) чварах, залишаючи народ за межами своїх інтересів, визначаючи йому роль статистів на чергових виборах. Політична еліта, перейнята селянською ідеологією, загострена на вирішенні територіальних, місницьких проблем, історично не маючи зв'язків з урбаністичною культурою, не спромоглася запропонувати українському народу виразної програми розвитку країни, заснованої на загальнолюдських цінностях, і внаслідок цього вона втратила тісний зв'язок зі своїм народом, не зумівши піднятися до рівня лідера української нації.

Вона не змогла пред'явити народу об'єднану політичну волю, необхідну для будівництва держава. Тому можна сказати, що український народ досі є переважно етнічною нацією, що істотно ускладнює будівництво держави. За таких умов говорити про розвиток демократії в Україні можна тільки з великими застереженнями. Важко очікувати, що справді державна еліта з'явиться на Україні у найближчому майбутньому. Тому залишається сподіватися на те, що найбільш далекоглядні представники української еліти зможуть домовитися і розпочати загальнонаціональний діалог еліт, створити надійні комунікативні зв'язки та інституалізувати їх, чого вони досі так і не змогли зробити.

Список використаних джерел:

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Прогресс, 1993. 303 с.
2. Франко І. Що таке поступ? *Зібрання творів* : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 50. С. 300–348.
3. Основи демократії : збірник наукових праць. Київ, 2002.
4. Історія держави і права України : у 2 ч. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ, 2003.
5. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / передм. В.А. Смоля ; ред. кол. : П.С. Сохань, В.А. Смолій, В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, М.М. Шубравська. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. Київ : Наукова думка, 1990. Т.1 596 с.
6. Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. Киев : Наукова думка, 1987. 248 с.
7. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / сост., ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолий ; примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия. Киев : Лыбидь, 1990. 400 с.
8. Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. Київ : Абрис, 1997. 398 с.

9. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.
10. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; Вст. ст. С.В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
11. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 10. С. 187–198.

ПИЛИПИШИН П. Б.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри теорії та історії
держави і права
(Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова)

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.3>

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ ВИТОКІВ ІНДИВІДУАЛІЗМУ В АНТИЧНІЙ КЛАСИЦІ

У науковій публікації досліджується класичний період античної філософії права, представлений трьома відомими філософами: Сократом, Платоном та Аристотелем. Фактично ці філософи є представниками різних філософсько-правових поглядів на індивідуалізм. Цей період у античній філософії права характеризується діаметральною протилежністю, адже по один бік стоять філософи, які намагаються відстояти автономію індивіда, а по інший бік – Платон з ідеями ідеальної держави й абсолютного підкорення індивіда державі.

Акцентується увага на тому, що філософсько-правові погляди Платона заперечували будь-яку особисту автономію, оскільки філософ був пропагандистом державних інтересів, визнавав перевагу суспільного над індивідуальним. Платон не визнавав особистість, її свободу та потреби, все це, він вважав, може зашкодити державі. Люди мають бути у всьому однакові, рівні, підпорядковуватися однаковим правилам, однаково мислити та відчувати.

Виявлено, що Сократ – найбільш відомий античний представник індивідуалізму, антропоцентризму, гуманізму. Його філософема стала новим варіантом буття, де індивід – це суб'єкт свідомого мислення, який живе в пошуках власного сенсу через розкриття внутрішнього світу. Філософсько-правові ідеї Сократа стали основою та поштовхом до самопізнання, самовдосконалення. Сократ був переконаний, що правильне мислення, вибір цінностей залежить від знань, які є основою законослужняної поведінки. Мислитель стверджував, що людина розумна є людиною моральною.

Формулюється висновок про те, що філософсько-правові погляди Аристотеля слід вважати «золотою серединою» у дуалізмі індивідуалізм / колективізм. Філософ визнавав, що людині природно турбуватися про особисте, але вона повинна пам'ятати, що є частиною суспільства. Важливою тезою філософії цього мислителя є твердження про те, що критерієм оцінки закону є міра його сприяння реалізації справжньої природи людини.

Ключові слова: *індивід, особистість, індивідуалізм, індивідуальність, антропоцентризм, людиноцентризм, Античність, Сократ, Платон, Аристотель.*

